

УДК 7.071.5: 37: 316.36: 159.924.7
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.01.177>

РОЛЬ РОДИННОЇ ТРАДИЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ П'ЯТИ ПОКОЛІНЬ СЕЛІВАЧОВИХ)

Алла ГАВРИЛЮК
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6833-6462>
аспірантка, Київський національний
університет культури і мистецтв,
вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна,
e-mail: alla_stepp@ukr.net

Мета статті — проаналізувати актуальне питання про співвідношення природного дару та родинної традиції, вродженого та набутого, зокрема в мистецьких династіях. На подібні запитання годі шукати однозначної відповіді, адже кожний рід особливий, а надто ж рід художницький. У статті ця тема висвітлюється на прикладі предків і нащадків знаного дослідника українського народного мистецтва М.Р. Селівачова. *Об'єктом дослідження* є художня й наукова діяльність у представників п'яти поколінь одного роду, а *предметом* — співвідношення природного дару та родинної традиції. *Джерельну базу* становлять архівні документи, публікації й оповіді. Застосовано передусім біографічний і генеалогічний методи дослідження.

Висновки — попри істотну роль генетики та родинної традиції, що дає дитині разом із шкільною освітою культурний ґрунт, найважливішим є особиста схильність, оскільки діти тих самих батьків не завжди обирають однаковий вид діяльності. Родина може навчити дітей батьківських ремесел, але значно важливіші в змінюваному світі не стільки конкретні знання й навички, скільки здатність надихатися, постійно вчитися, зберігати дитячу властивість захоплюватися, дивуватися й передавати цей імпульс іншим.

Ключові слова: вроджена здібність, мистецькі династії, набута здатність, природне обдарування, родинні традиції.

Alla GAVRYLYUK
ORCID ID: <https://0000-0002-6833-6462>
Postgraduate student, Kyiv National
University of Culture and Arts,
36, Evgeni Konovalets str., 01133, Kyiv, Ukraine,
e-mail: alla_stepp@ukr.net

THE ROLE OF FAMILY TRADITION IN THE FORMATION OF A CREATIVE PERSON (FOR EXAMPLE, FIVE GENERATIONS OF SELIVATCHOVS)

The purpose of the article is to give an answer on the still relevant questions: What is the ratio of the natural gift and family transmission, innate and acquired? What prevails in the artistic dynasties — the development and imitation of the closest examples, or the creation of a new, craft or inspiration? For similar questions one does not have to look for an unambiguous answer, because each genus is special, especially if the genre is artistic. Given problem is highlighted by the example of the ancestors and descendants of a well known researcher of Ukrainian folk art M.R. Selivatchov.

Our study is based on the documents from the archives and on the numerous publications about the family' representatives with applying mostly biographic method. We shall start from Katerina Selivatchova (1864 — after 1911). She is an author of several oil pictures and graphic works, reproduced at the many postcards and books. Her son, Alexey Selivatchov (1887—1919), taught at the Vilna' gymnasium language and literature to Mikhail Bakhtin and wrote his thesis under the tutelage of the Kharkiv' Academician Nikolai Sumtsov. In the Selivatchov' printed works issues of literary and linguistics, philosophy, and religion are studied from the point of emerging in those days phenomenology. His son Roman (1914—1995) was an artist in the field of polygraphy. Next three family' generations are also connected with art.

Our main conclusions should be formulated in such a way: the family tradition may give the child cultural soil, along with a school education. Nevertheless, the most important is the personal natural inclination, since children of the same parents do not always choose the same profession or activity. On the other hand, while clearly «brought up by education» it appears more noticeable than mysterious «innate talent», but there are things too in the arts that cannot be taught. A family can teach parenting crafts, but more importantly in a changing world, it is not so much having specific knowledge and skills as being able to always inspire, constantly learn, discover talented, whether new or forgotten. to preserve the children's ability to admire, marvel, and pass on this impulse to others.

Keywords: acquired ability, artistic dynasties, family transmission, innate ability, natural endowment.

Вступ. Історія культури, мистецтва засвідчує наявність численних творчих династій. Деякі з них налічують у кількох поколіннях до двох десятків артистів, архітекторів, графіків, живописців, скульпторів, літераторів, мистецтвознавців або діячів з інших сфер творчості. Наприклад, одна з найрозгалуженіших — династія Бенуа, чиї представники творили переважно в Україні та Росії, а також у Франції, Італії й інших країнах. До неї належить і відомий британський актор Пітер Устинов.

Видатні постаті з окремих мистецьких родин постійно привертають увагу дослідників, але наукових праць, які б аналізували творчість якоїсь цілої династії, ми не виявили, за винятком популярних інтернет-сторінок. Звідси випливає *мета статті*: зібрати якомога більше відомостей про кілька поколінь роду Селівачових і на цьому матеріалі спробувати відповісти на запитання про співвідношення природного дару та родинної традиції, вродженого та набутого.

Джерелами нашої розвідки стали документи родинного архіву Селівачових, відомості про членів родини, опубліковані, зокрема, М. Антоною, А. Будником, А. Ганіним, Г. Глоговською, І. Дундяк, О. Клименком, Ю. Марченком, В. Перевальським, А. Пучковим, Р. Рублевською, М. Сагайдаком, А. Сімоною-Рудич, О. Хлестовим, О. Щербачовим, інші ресурси інформації. Використовувались загальнонаукові *методи дослідження*, передусім — біографічний і генеалогічний. У центрі статті — сім осіб із п'яти поколінь, які пов'язані прямими родинними зв'язками, і ще стільки ж їхніх близьких родичів, які мають стосунок до зазначеної теми.

Основна частина. Історичні джерела простежують рід Селівачових з XVI ст., називаючи поіменно кільканадцять осіб із цим прізвищем на землях Новгороду. Це, зокрема, Іван і Даниїл Федоровичі (1543), Тимофій Іванович (1582), Ісаак Власович (1596) [1]. Академік С.Б. Веселовський у своєму (виданому через 20 літ після смерті) «Ономастіконі» (М., 1974) фіксує під 1564 і 1566 роками кілька Селівачових із рідкісними іменами: Чепель (або Шепель), Шаршава (варіант — Шершава), Шацьк, а ввізна грамота «Великого князя всея Руси» Сімеона Бекбулатовича від 18 липня 1576 року згадує новгородців Василя та Харлампія Селівачових [2].

Етимологію прізвища виводять від породи пташки «селіва» у новгородському діалекті. В той же час у Тоскані трапляються топоніми Сельваччо (буквально — мокрий ліс), а тому не можна виключати італійське походження прізвища. Яким би воно не було, протягом чотирьох останніх століть із Селівачових вийшло багато воєначальників, армійських і флотських офіцерів, георгіївських кавалерів, кілька генералів і контр-адмірал.

Одним із перших гуманітаріїв у роді став Федір Дмитрович Селівачов (1860 — після 1915, прадід Михайла Романовича), випускник юридичного факультету зі ступенем кандидата права (1884), мировий суддя, член Московського психологічного товариства та Московського товариства любителів художеств [3]. Утім, і його батько — капітан Дмитрій Дмитрович Селівачов (1823—1860), певною мірою, був пов'язаний із мистецькою діяльністю як командир фейерверкової школи (іл. 1), а старша сестра Дмитрової дружини Дарії Федорівни — Елеонора Беккер — була, за деякими даними, художницею (іл. 2). Цікаво, що чоловік останньої — Володимир Єгорович Кричевський — служив особистим лікарем імама Шаміля в роки його калужського заслання [4].

Дружина Федора Дмитровича Селівачова — Катерина Сергіївна (народжена Щербачова, 1864 — † після 1911, іл. 3) була однією з нечисленних у той

Іл. 1. Дмитрій Дмитрович Селівачов (1823—1860), чоловік Дарії Федорівни, капітан, командир Дивізійної фейерверкської школи в Калузі, пра-прадід М.Р. Селівачова

час художниць, експонентом пересувних виставок 1898, 1899 і 1900 років, авторкою трьох олійних картин і численних графічних творів, які збереглися принаймні у репродукціях. З її біографії, наведеної в антології «На допомогу учащимся женщинам» (М., 1901) випливає, що Катерина навчалася живопису спочатку за кордоном, в учня Густава Курбе — Сломського. 16-річною дівчиною відвідувала «фігурний клас» Московського училища живопису, ваяння й зодчества, брала уроки у «передвижників» — Василя Перова, після його смерті — у Володимира Маковського. За станом здоров'я не займалася живописом від 1885 по 1895 роки [5].

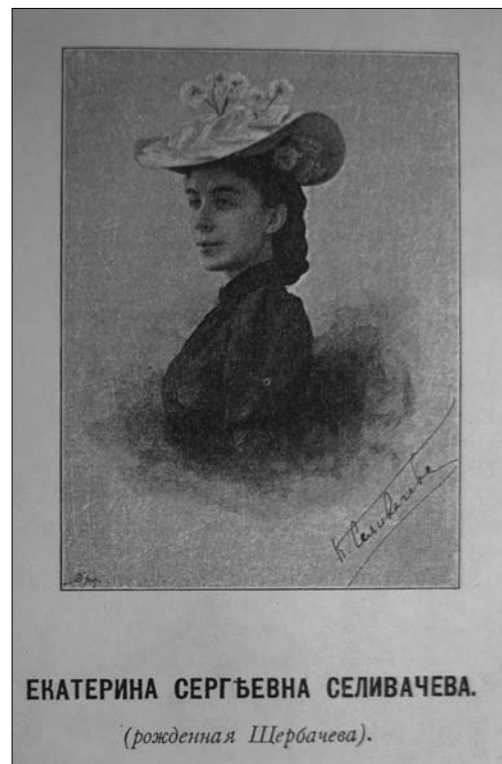
Всім її роботам притаманні риси, властиві для цілого художнього угруповання «передвижники». Це побутовий жанр із загостреним психологізмом, увагою до деталей. Картина «У хворого батька» з пересувної виставки 1899 року потрапила до Третьяковській галереї, звідки вже за радянської доби її передали до Державного фонду творів мистецтва в Загорську (нині місту повернуто історичну назву Сергіїв посад). Як розповідає М.Р. Селівачов, у 1970-х роках він звертався до цієї установи з проханням дозволити подивитися та сфотографувати картину. З Держфонду відповіли, що вона числиться серед тих, які зняті з підрамників і накатані на вали, тому прохання не можна зараз виконати.

В Інтернет є принаймні три варіанти листівок з репродукцією картини К. Селівачової «Ревниве спостереження» (з виставки 1900 р., іл. 4). За круглим столом зображено, спиною до глядача, джентльмена, який спирається лівим ліктем на бильце віденського стільця, та двох молодих жінок. Одна з них вишиває, друга — читає вголос книгу. Акцентовано допитливо-докірливий погляд з-під лоба «вишивальниці», спрямований на мужчину, поглинутого слуханням і вдивлянням в обличчя «суперниці».

Найбільше репродукувалася на поштівках картина «Мамо, прокинься» (1897, іл. 5), з пересувної виставки 1898 року. На смертному одрі зображено молоду жінку. Поруч із ліжком на застеленому скатертиною столику — бронзовий підсвічник, карafka з водою, склянки з ліками, аркуш (із рецептом?), кишеньковий годинник у футлярі-підставці. На передньому плані дівчинка років шести-семи з молодшим братиком. Вона розуміє: мама померла, натомість хлопчик термосить маму, щоби та прокину-

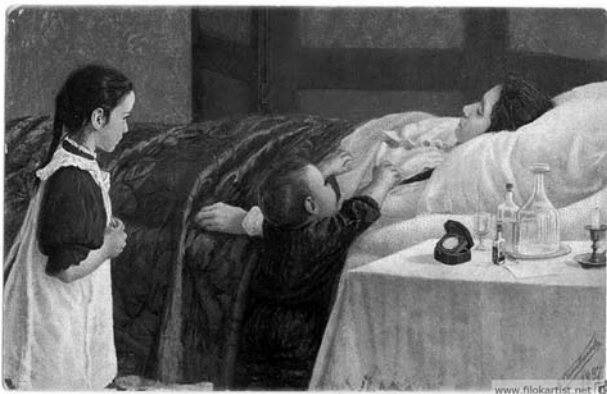
Іл. 2. Доротея Пауліна Констанція (Дарія Федорівна) Беккер (1836—?), пра-прабабуся М.Р. Селівачова, зі старшою сестрою Елеонорою Федорівною, художницею, в шлюбі — Кричевською

Іл. 3. Автопортрет Катерини Сергіївни Селівачової (з роду Щербачових, 1864—† після 1911), художниці з угруповання «Передвижники», прабабусі М.Р. Селівачова. Із видання: «На допомогу учащимся женщинам». Москва, 1901

Іл. 4. Листівка з репродукцією картини К. Селівачової «Ревниве спостереження», експонованої на пересувній виставці 1899 року

Іл. 5. Листівка з репродукцією картини К. Селівачової «Мамо, прокинься», експонованої на пересувній виставці 1898 року

лась. Сюжет виявився пророчим. Через сімнадцять літ упокоїлася 27-літня невістка Катерини Сергіївни Анна Петрівна, бабуся М.Р. Селівачова, залишила дочку й сина ще меншого віку.

У меморіальному музеї поета Федора Тютчева в Мураново експонується рисунок олівцем 20-літньої Катерини, датований 4 січня 1884 року де зображено Афанасія Фета (1820—1892) за читанням свого перекладу «Фауста» Гете та нових поезій. Не виключено, що вони перебували в родинному зв'язку, бо мати портретованого й свекруха портретисти мали те саме німецьке прізвище Беккер. Того ж дня у тому ж місці — салоні графині С.А. Толстої, дружини О.К. Толстого, К. Селівачова зробила портретний начерк філософа й дипломата Костянтина Леонтьєва. Про той запланований літературний вечір він пише в листі до О. Новикової 1 січня 1884 року. Три підписані рисунки Катерини Сергіївни наявні в рукописному альбомі друга та родича Фета, лікаря Івана Петровича Постникова (1814—

1890?), що зберігається в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. Пушкіна в Москві. Цікаво, що в тому ж альбомі (с. 26) є запис Миколи Гоголя від 20 травня 1844 року [6].

На одному із цих рисунків зображено бородатого мужчину простонародної зовнішності. На двох інших — хлопчик і дівчинка трьохлітнього віку спочатку сваряться за іграшку, розриваючи її навпіл, а потім уже мирно граються кожне своєю половиною. В аналогічній манері виконано ще кілька ілюстрацій К. Селівачової до дитячих книжок (4 рисунки та дві літографії), репродуковані в антології «На допомогу учаснимся жінщинам» (1901).

Доречно згадати, що брат Катерини Олександр Щербачов (1866—1926) написав роман «Підмінене дитя», брат їхнього діда теж увійшов до історії літератури. Коли Пушкіна везли з останньої дуелі 1837 року, він сказав секундантові Данзасу: «Боюся, чи не поранений я так само, як Щербачов», і знепритомнів. Поет згадав поєдинок їхнього спільного знайомого, прапорщика Михайла Щербачова, з Руфіном Дороховим (прототип Долохова в романі Толстого «Війна і мир») 2 вересня 1819 року. Тоді перший із дуелянтів отримав смертельну рану в живіт [7, с.190].

Втім, у ту добу добре писали майже всі освічені люди. Наприклад, емоційна виразна стилістика властива спогадам і щоденникам генерал-лейтенанта Володимира Івановича Селівачова — двоюрідного брата Катерининого чоловіка [8; 9; 10]. 1917 року він командував 7-ю армією та був безпосереднім начальником майбутнього гетьмана Павла Скоропадського, який очолював перший українізований корпус, і написав уже у власних мемуарах чимало добрих слів про свого командарма¹ [11]. Катерина Сергіївна листувалася з о. Павлом Флоренським — її листи зберігаються в його московському музеї [12, с. 96].

Син Катерини Сергіївни — Олексій Федорович Селівачов (1887—1919, іл. 6, дід Михайла Романовича) помер на 33-му році життя й ненадовго пережив матір. Він навчався в університетах Мюнхена (1909—1910) та Лейпцига (1911). 27 липня 1910 р. здав іспити в Історико-філософському факультеті Московського університету й отримав звання вчителя, проте тільки 1916 року склав екс-

¹ Про Володимира Селівачова на сторінках 58, 60, 64—66, 70, 71, 73, 80, 263.

тернат і здобув ступінь кандидата руської філології. Викладав мову й словесність у гімназіях Дубельна (нині — місцевість Дубелті в межах Юрмали біля Риги, Латвія), Новочеркаська, Вільна. Серед його учнів такі відомі в майбутньому люди, як Михайло та Микола Бахтїни, Олександр Квятковський. Останні роки життя провів у Харкові, писав дисертацію під опікою академіка Миколи Сумцова — видатного фундатора культурологічної думки в Україні² [13, с. 88, поз. № 1040]. Похований на Кирило-Мефодіївському кладовищі, ліквідованому 1934 року. Тепер на цьому місці «Парк Машинобудівників» [14].

Зі спадщини вченого збереглося 12 статей обсягом від кількох до сотні сторінок, а також близько двохсот сторінок листів від багатьох адресатів (зокрема Михайла Гершензона, Фріца Маутнера), чимало різних документів і фотографій. Більшість із них доступні для вивчення в родинному архіві. Література про О.Ф. Селівачова обмежена чотирма хоч і ґрунтовними, проте стислими розвідками доктора мистецтвознавства А.О. Пучкова та кандидата технічних наук Ю.Г. Марченка, що побачили світ у київських, віленських і чебоксарських виданнях 2003, 2006, 2013 і 2016 року [15; 16; 17; 18].

Дослідники відзначають органічну пов'язаність у працях О.Ф. Селівачова проблематики словесності, лінгвістики, мистецтва, психології, філософії та релігії, висвітлюваної з позицій народжуваної тоді феноменології. Це спонукає розглядати його доробок у контексті сучасної науки культурології, хоча на межі XIX і XX ст. подібний напрямок студій називали «історія ідей». Зокрема, Олексій Федорович акцентував «зорову складову» поезії «Срібного віку» (Бальмонт, Блок, Брюсов, Вяч. Иванов, Сологуб), одним із перших, одночасно з Івановим, осмислював синтез словесності, живопису й музики в творчості М. Чюрльоніса³. Збереглося фото

Іл. 6. Вчитель гімназії Олексій Федорович Селівачов (1887—1919). Фото бл. 1911 р.

свіжої могили Чюрльоніса (1875—1911) зроблене О.Ф. Селівачовим на віленському кладовищі Росса. На тимчасовому дерев'яному хресті бачимо дві таблички литовською та польською мовами. В них зафіксовано два варіанти написання його прізвища, відповідно, Čurlionis і Czurlanis.

Цінність праць Олексія Федоровича засвідчує їх продовжувана публікація та перевидання вже у наші дні. Відомі дві статті, надруковані за життя вченого, та ще три посмертні публікації 1995 і 2006 років, у Петербурзі та Києві [19; 20; 21; 22].

Як стверджує А.О. Пучков, оригінальні наукові констатації О. Селівачова подеколи випереджали свій час, наприклад, про змінювану природу слова, думки, пізнання; про характер і взаємозв'язок поточного мовлення, художньої лексики та наукової, в якій застосовуються абстрактні поняття й терміни; про різні аспекти прозелітизму. Одночасно в його текстах очевидні впливи Володимира Соловйова, Вячеслава Іванова, Василя Розанова, Михайла Гершензона, Павла Флоренського. Не можна не зауважити і тем, які згодом розвинув недавній учень О. Селівачова Михайло Бахтін: іще нікому не знаний і лише на вісім літ молодший від учителя. Незадовго до смерті Олексій Федорович присвятив йому свою статтю «Значение силлогизма» (1919). Того ж

ще друга частина серії доповідей на тему «Мистицизм в поезії (лирике, повісти, драме) и живописи».

² В архіві зберігся лист на 4-х сторінках від 30 січня 1919 року, в якому О. Селівачов, зокрема, просить у Сумцова сприяння в складенні магістерських іспитів.

³ Серед паперів О. Селівачова зберігся рукописний конспект на 6 сторінках (33 пункти) його лекції «Вячеслав Иванов как мистик», виголошеної в неділю 1 березня 1915 року на літературному ранку віленської гімназії О. Р. С. О. Конспект закінчується розділом «Вяч. Иванов и Чурлянис», у якому зіставлено символічні мотиви в поезії та малярстві обох митців. У примітці зазначено, що

Іл. 7. Анна Петрівна Солянка (1888—1915, сидить другою праворуч) і її молодша сестра Марія Петрівна (стоїть другою ліворуч) серед членів гродненського гуртка білоруської молоді. Фото 1911 року

року надрукована перша стаття самого Бахтіна — «Искусство и ответственность» [23].

Тексти О. Ф. Селівачова засвідчують обізнаність із англійською, французькою, польською мовами, грецькою та латиною, німецькою він володів вільно. Зважаючи на німецьке походження прадіда Олексія Федоровича — лікаря Теодора (Федора) Беккера та бабусі Дороті Пауліни Констанції Беккер (Дарії Федорівни), німецька мова була в нього радше успадкована, ніж вивчена. Протягом усього життя нашому герою незмінно допомагав брат Євген Федорович, надсилаючи з Москви й Петербурга потрібні для роботи книжки. Про це, зокрема, йдеться в їхньому листуванні, що частково збереглося. До революції Євген служив у військовому відомстві, згодом — інженером. Після 1931 року сліди його зникають.

О.Ф. Селівачов уперше одружився 1910 року з Анною Петрівною Солянкою (1887—1915), яка була римо-католицького віросповідання. Молоді люди познайомилися на студіях у Німеччині. Анна закінчила гімназію в Гродні, разом із молодшою сестрою Марією була членкинею гродненського гуртка білоруської молоді, вчителювала. Це засвідчують документи й мемуаристи, які відвідували її могилу на віленському кладовищі Росса, що збереглася до наших днів⁴. Перша дитина подружжя Льоля (Оле-

⁴ Ці та інші відомості — з приватного листування (2018—2019 рр.) М.Р. Селівачова та професорки Гданського університету, білорусистки Гелени Глоговської, яка посилається на публіковані й листовні свідчення членів грод-

на, 1912 — після 1925) по смерті своєї матері виховувалася тіткою, фармацевтом Марією Солянкою, у Хоролі на Полтавщині.

Романові Олексійовичу Селівачову (1914—1995), який у п'ятирічному віці лишився круглим сиротою, маму заступила друга дружина його батька, теж учителька Євдокія Давидівна Шуліка (1889—1956), що овдовіла в листопаді 1919-го, через півтора роки після вінчання. Дочка заможного селянина з села Таранівка Зміївського повіту Харківської губернії, вона закінчила харківську Маріїнську гімназію (1907), навчалася на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів у Харкові (1913—1919 рр.). Збереглась її залікова книжка з виставленими оцінками та підписами таких відомих учених, як Дм. Багалій, Вл. Бузескул, Дм. Зеленін, Є. Кагаров, А. Кадлубовський, М. Сумцов, Ф. Шміт.

Через кілька років Є.Д. Шуліка-Селівачова повторно вийшла заміж за Георгія Дмитровича Іконникова (1890—1981), харківського архітектора родом із Петербурга. Він усе життя проектував переважно промислові будівлі для різних міст СРСР і Китаю, був чудовим рисувальником і взагалі креативною людиною, безперечно, впливаючи на вибір фаху свого пасинка. Жили вони у просторому власному домі, спорудженому на початку 1930-х за проектом господаря на околиці Харкова — Шатилівці (тепер це майже центр міста). Наповнений старовинними мистецькими творами будинок із мезоніном, еркером, парадним і тильним входом, тінистою верандою та горищем, заваленим книгами й усілякими цікавими речами, детально змалював у своїх спогадах М.Р. Селівачов, який часто гостював тут у 1950—1970-х роках [24, с. 520—521].

Зі статті про Р.О. Селівачова, написаної художником-графіком і кандидатом мистецтвознавства А. Будником, довідуємося чимало фактів про його життя і творчість [25, с. 160—180]. Зокрема, пощастило мати за вчителя малювання в харківській 33-й семирічній школі такого майстра, як Михайло Гордійович Дерегус. Після закінчення Харківського художнього училища Роман Олексійович оформлював у 1932—1933 рр. експозиції новоствореного музею в Святогірському монастирі над Сіверським Дінцем, згодом працював оформлювачем у Києво-

ненського гуртка білоруської молоді, зокрема на мемуари Людвіки Сівіцької (сидить другою ліворуч, іл. 7).

Печерському заповіднику (1935—1936). 1937 року одружується з Ніною Сергіївною Нікольською, бібліографом. Сім'я мешкає в економічному корпусі лаври (№ 7, нині тут Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва).

У червні 1941-го, після закінчення першого курсу Київського інженерно-будівельного інституту, мобілізований до Червоної армії. Після війни Роман Олексійович — учений секретар і художник-експозиціонер музею-заповідника «Києво-Печерська лавра». На фотографії 1946 року бачимо серед співробітників, зайнятих монтажем виставки «Успенський собор», і Романа Олексійовича — з орденом і медаллю на гімнастерці (іл. 8) [26, фото на с. 148].

Впродовж 1950-х рр. він — художній редактор у київському видавництві «Радянська школа» (тепер — «Освіта»), 1958-го закінчує заочно Московський поліграфічний інститут, факультет художнього оформлення друкованої продукції, а 1959-го став завідувачем художньої редакції у видавництві «Українська радянська енциклопедія», де працював до кінця 1980-х років.

Як відзначав народний художник України академік Василь Перевальський, глибоке розуміння Романом Олексійовичем характеру енциклопедичної книги в поєднанні з ґрунтовними знаннями поліграфії сприяли піднесенню тогочасного книжкового мистецтва до зразків світового рівня. «Він здійснив конструювання та художнє редагування ряду складних, особливо відповідальних видавничих проектів, які за краще художнє вирішення відзначені дипломами міжнародних, всесоюзних і республіканських конкурсів (іл. 9). Серед його здобутків — перші два видання «Української радянської енциклопедії» (1959—1965 і 1977—1984) й «Українського радянського енциклопедичного словника» (1965—1967 і 1986—1987), «Історія українського мистецтва» (1966—1970), «Енциклопедія історії України» (1969—1972), «Українська сільськогосподарська енциклопедія» (1970—1972), «Енциклопедія кібернетики» (1973), «Словник художників України» (1973), «Універсальний енциклопедичний словник» (1975), «Шевченківський словник» (1976—1977) та ін.» [27].

Андрій Будник аргументує створення саме Р.О. Селівачовим нової стилістики наших енциклопедичних видань і завершує свій детальний аналіз дизайнерської творчості майстра такими висновка-

Іл. 8. Роман Олексійович Селівачов (1914—1995) з колегами монтує виставку в Києво-Печерському заповіднику. Фото 1946 року

Іл. 9. Художнє оформлення першого видання «Української Радянської Енциклопедії» (1959—1965 рр.), виконане під керівництвом і за участю Р.О. Селівачова. Фотокомпозиція А. Будника

ми: «...під його керівництвом чи не найперше було застосовано складні модульні сітки (які не поступалися західним аналогам) для створення багатосторінкових видань <...> системи подання колонтитулів, колонцифр і рубрикації стали предтечею сучасних

Іл. 10. Учасники конференції у Краківському національному музеї: М.Р. Селівачов з Юстиною Байдою (Вроцлав), Людмилою Соколюк (Харків), Оленою Кісь-Федорук (Львів), Ольгою Лагутенко (Київ). Фото Вікторії Мазур, 16 січня 2019 року

навігаційних рішень <...>. Тактика Р.О. Селівачова щодо залучення національно орієнтованих фахових кадрів принесла свої плоди у створенні вітчизняної айдентики мінімальними (часто просто тогочасними обмеженими) засобами, що не позбавляє цей продукт сили й аури доби, місця, епохи. Особливо цінна зараз ця стримана «селівачовська» естетика, коли на кожному кроці бачимо засилля дизайнерського несмаку, що не впорався зі спокусою вседозволеності, не витримав безмежних технічних комп'ютерних можливостей і сховався за поширеними ідеологічними візуальними кліше «хата-калина-вишиванка» <...>.

Особисте втручання у всі аспекти фаху <...> засвідчило безперечну роль особистості як рушійної сили у будь-якій царині <...> Подвижництво, як стиль життя; згуртування навколо себе плеяди творчих особистостей всупереч випучуванню власного «Я» (навіть без простого згадування у вихідних даних); свідоме делегування повноважень іншим креативним одиницям — все це могла дозволити собі тільки людина, що й сама є майстром і не побоюється чесної конкуренції <...> Це те, чого не вистачає сучасній арт-тусовці, поділеній на ворогуючі клани, тейпи, угруповання, що ведуть між собою не дискусію, а скоріше медійну війну» [25, с. 174—175].

Роман Олексійович із дружиною Ніною Сергіївною мали двох синів. Олексій, 1951 р. н., навчався в Харківському інженерно-будівельному інституті, закінчив КІБІ (нині — КНУБА). Його диплом-

ний проект малоповерхової забудови чернігівського району Лісковиця над Десною хвалив на захисті професор Валентин Єжов. Олексія «розподілили» до Прилук, де він отримав із родиною житло та служив заступником районного архітектора, працював у Всесоюзному конструкторському бюро протипожежного устаткування, в 1980-х ліквідував наслідки чорнобильської катастрофи, проектував реконструкцію Прилуцької тютюнової фабрики.

Більше щастило у професійному зростанні старшому братові Михайлу Романовичу (1946 р. н.). Абсолювент Академії художеств у Петербурзі (1970, дипломна робота — «Дерев'яна народна архітектура Київщини XVII—XIX століть»), він закінчив аспірантуру в ІМФЕ ім. М. Рильського, захистив кандидатську дисертацію «Декоративно-прикладне мистецтво України в радянському мистецтвознавстві 1945—1975 рр.» у МДУ ім. М. Ломоносова (1978) та докторську «Українська народна орнаментика XIX—XX ст.: іконографія, номінація, стилістика, типологія» в ІМФЕ ім. М. Рильського (1996).

Паралельно з навчанням керував гуртком юних туристів-етнографів у Київському палаці піонерів і школярів (1965—1968, археологічним гуртком у той час видав Борис Мозолевський, невдовзі він знайшов знамениту пектораль), був консультантом Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1969—1971), реставратором монументального живопису (1971—1972), навчався грі на діатонічній бандурі у Георгія Ткаченка (1960—1980-ті).

Від 1972 по 2008 рік працював у ІМФЕ (аспірант, молодший, старший і провідний науковий співробітник), а за сумісництвом — в Українському музеї Нью-Йорка (1991—1992), київських музеях Івана Гончара (1994—1996) і Народного декоративного мистецтва (2000—2010), був головним редактором Вісника археології, мистецтва, культурної антропології «Ант» (1999—2010). Від 1999 року викладає у Національному університеті «КПІ», Київському державному інституті декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. Михайла Бойчука, Київському Національному університеті культури і мистецтва, Національному університеті ім. Тараса Шевченка, Національній академії образотворчого мистецтва й архітектури, інших навчальних закладах.

Попередній підсумок його діяльності — близько 700 наукових і популярних публікацій, які друку-

валися різними мовами в колишньому Радянському Союзі, Греції, Канаді, Литві, Македонії, Польщі, Румунії, США, брав участь у роботі (й організації) ряду наукових конференцій у багатьох країнах (іл. 10). За редакцією М.Р. Селівачова побачили світ два десятки індивідуальних і колективних монографій, тематичних збірників наукових праць, а його книга «Лексикон української орнаментики» витримала три видання (2005, 2009, 2013) загальним тиражем чотири тисячі примірників.

Значення праць Михайла Романовича розкрито в присвячених йому біографічних нарисах А. Пучкова і М. Сагайдака, низці друкованих рецензій і відгуків. Серед їх авторів — Ю. Альберт, А. Беляєва, С. Білокінь, Л. Білоус, Н. Велігоцька, В. Габелко, О. Герій, Л. Герус, О. Данглова, В. Жежера, О. Клименко, Р. Климаш, З. Косицька, Т. Косміна, О. Косміна, М. Костишина, Б. Куманський, М. Лабінський, Н. Лисюк, М. Маруневич, В. Могилевський, О. Найден, М. Некрасова, А. Непомнящий, О. Никорак, Р. Одрехівський, В. Онищенко, Т. Придатко, М. Протас, А. Пучков, Т. Романець, Н. Романова, Ю. Смолій, О. Соломченко, О. Сом-Сердюкова, М. Станкевич, О. Тищенко, С. Шевченко, М. Шудря, І. Юдкін та ін. [28].

Усі ці матеріали, так само як і книга спогадів Михайла Романовича та бесіди з ним, дають підстави говорити про сприяння його творчому становленню цілого ряду родинних обставин. Виділимо серед них дитинство на території заповідника «Києво-Печерська лавра», багаторічне спілкування з приятелями батьків — митцями й науковцями, щоденні спостереження за батьковою працею з художнього оформлення поліграфічних видань і супутні розмови, прищеплення мамою смаку до бібліографії.

Мама, Ніна Сергіївна, та дружина, Наталя Федорівна, працювали у наукових і музейних бібліотеках, а тому М.Р. Селівачов завжди й легко міг отримати для користування будь-яку потрібну літературу в необмеженій кількості. Під час прогулянок із батьком улюбленим заняттям було «вгадування», в якому стилі споруджена та чи інша будівля. Крім ранньої професійної орієнтації (на все життя) мали значення ще й соціальна стабільність від кінця 1940-х до кінця 1980-х, можливості багато подорожувати, спочатку по різних регіонах СРСР, а потім і за кордоном, приклад відповідального став-

Іл. 11. Художник-іконописець Роман Михайлович Селівачов. Фото 2019 року

лення до роботи й усіх аспектів життя, який подавали батьки.

Як і батьки, одружувався персонаж нашої оповіді тільки раз, є батьком двох дітей. Старша дочка Ульяна (1971 р. н.) закінчила геологічний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, стала кандидатом геологічних наук (її дисертація присвячена мінералогічним новоутворенням у підземних порожнинах Києва внаслідок антропогенного впливу), а син Роман (1976 р. н.), абсолютний реставраційного відділення НАОМА, хоч і навчався в аспірантурі й опублікував кілька статей про монументальні стінописи (переважно Балкан), однак художник у ньому переміг науковця (іл. 11).

Роман Селівачов — автор іконостасів і стінописних ансамблів у ряді церков Києва та Криму, мав персональні виставки в Києві, Ставангері (Норвегія), Ніцці (Франція). Його твори є в храмах і приватних колекціях різних країн Європи, США. Мистецтвознавці Олесь Клименко, Ірина Дундяк, Роксана Рублевська, Альона Симонова (Рудич) — відзначали впізнаваність і «сучасність» його стилістики, яку можна назвати «живою Візантією» [29; 30; 31; 32, с. 33—34, 115, 172, 178, 231, 240, 298; 33; 34, с. 313; 35, с. 311, 329, іл. 50].

Норвезький професор Міккель Тін, оглядаючи на риштуваннях церкви Андріана й Наталії (на Лісовому масиві Києва) стінописи (в процесі роботи), дивувався портретним рисам Отців Церкви, відтворе-

Іл. 12. Учень 7-го класу київської Державної художньої середньої школи Мирон Селівачов готує до вступу в цей навчальний заклад свою сестру Мартину. Фото 2019 року ним за життєписами тисячолітньої давнини, та по-жартував: «Де Ви добули їхні фотографії?».

Цікаво, що Роман у молодших класах загальноосвітньої школи на уроках постійно малював, учителі нарікали, наполегливо радили віддати його до художньої школи, що й сталося. Таке ж трапилось і з його сином Мироном (2005 р. н.), коли той із посереднього учня став у 6-му класі Державної художньої середньої школи (ДХСШ) чи не найкращим, а тепер готує до вступу туди свою найменшу сестричку Мартину (2011 р. н., іл. 12). Всього у Романа з дружиною, художником-графіком Олександром Ігорівною Мельник, четверо дітей. Між Мироном і Мартиною — Трифон (2007 р. н.) і Устина (2009 р. н.). Ці двоє виявили здібності до точних наук, успадкували, напевно, хист свого другого дідуся Ігоря Марковича Мельника. Вони навчаються в Київській дитячій інженерній академії (до речі, по сусідству з ДХСШ на Лук'янівці), але за родинною традицією малюють і ліплять, конструюють і декорують, вражаючи не стільки майстерністю, скільки виразністю.

Висновки. 1. При всій істотності родинної традиції, що дає дитині, разом із шкільною освітою, культурний ґрунт, найважливішим є особиста природна

схильність, оскільки діти тих самих батьків обирають далеко не завжди ту саму професію чи рід діяльності. З іншого боку, хоч явно «набуте вихованням» виявляється помітніше, ніж загадковий «природжений талант», але є речі, надто ж у мистецтві, яких не можна навчити.

2. Друге питання, що піднімається у нашій статті: «Що переважає в мистецьких династіях — освоєння та наслідування, чи творення нового, ремесла чи натхнення?» Згідно з опрацьованим матеріалом відповідь тільки одна: родина може навчити батьківським ремеслам, однак значно важливіше в змінюваному світі не стільки мати конкретні знання й навички, скільки бути здатним завжди надихатися, постійно вчитися, відкривати для себе талановите, не зважаючи, нове воно чи вже призабуте, зберігати дитячу властивість захоплюватися, дивуватися, й передавати цей імпульс іншим.

3. Дослідження кільканадцяти поколінь одного роду показало переважання в ньому протягом кількох віків адміністративно-військової діяльності. З середини XIX ст. цей статус змінюється: серед нащадків різко зростає кількість «чистих» гуманітаріїв, артистів, архітекторів, літераторів, музикантів, художників. Не дуже вплинули на цей процес революційні події XX ст. з його соціальними ліфтами, які піднімали вгору представників колишніх нижніх верств, опускаючи натомість нащадків давніх еліт, які в окремих випадках ставали навіть простими робітниками та колгоспниками.

4. Одночасно протягом останнього століття майже вдвічі зросла пересічна тривалість життя представників роду, посилилася мобільність і розширилися рамки спілкування. Хоча шлюби Селівачових укладалися переважно з особами православного віровизнання, одружувалися також із римо-католиками та протестантами (німцями, поляками, французами) того самого суспільного рівня. При цьому не успадковується політична орієнтація, що міняється в окремих осіб упродовж життя. Не вдається категорично стверджувати передання здібностей через одне покоління — від діда до внука, хоча інколи такі приклади наявні.

5. Нарешті, коли рід продовжується кілька віків (без огляду на характер занять його представників), тільки вже це створює саму можливість вивчення закономірностей і випадковостей вітчизняної історії та

культури крізь генеалогічну призму. Таке завжди захоплює, переконує живою людською конкретикою, надто ж коли маємо справу з емоційними мистецькими матеріалами.

1. Центр генеалогических исследований. URL: <http://rosgenea.ru/?alf=18&serhcatal=%D1%E5%E-B%E8%E2%E0%F7%E5%E2&r=4>.
2. Корецкий В.И. Земский Собор 1575 г. и поставление Симеона Бекбулатовича «Великим Князем всеа Руси». *Исторический архив*. 1959. № 2. С 148—156. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1560-1580/Zemsk_sobor_1575/text.htm.
3. *Российский государственный архив литературы и искусства*. Фонд 660. Описание 1. Ф. 660. Оп. 1. Разделы систематизации описи. Переписка членов Общества, их родственников и других лиц с Обществом. Единица хранения. Ф. 660. Оп. 1. Ед. хр. 953. Шифр: Ф. 660. Оп. 1. Ед. хр. 953.
4. Памятники Калуги. 4 поколения семьи. URL: https://ork2.fosite.ru/wiki/196198_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8/544904_4_%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D1%81-%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D0%B8?fbclid=IwAR01P8jX4Q3NhAPczlWlryGovYBUf862TFQwykKgyhv-ZTo8klW2bzYI6iE?fbclid=IwAR01P8jX4Q3NhAPczlWlryGovYBUf862TFQwykKgyhv-ZTo8klW2bzYI6iE#. Останнє відвідування 1 жовтня 2019.
5. *На помощь учащимся женщинам*. Москва: Типо-литогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1901. 390 с. Відомості продубльовано в книзі: Тончу Е. *Россия. Женская судьба. Век XXI*. Москва, 2004. 528 с. (С. 395—396).
6. Антонова М.С. Запись Н.В. Гоголя в альбом И.П. Постникова: к вопросу об атрибуции и интерпретации. *Филология: научные исследования*. 2019. № 2. С. 73—77. DOI: 10.7256/2454-0749.2019.2.29424. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29424.
7. Цявловский М.А. *Летопись жизни и творчества А.С. Пушкина*. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 1. Цит. за: Щербачев О.В. Под знаком солнца и меча. К 500-летию рода Щербачевых. URL: <http://www.mtu-net.ru/sherbach/stats/starandsword.zip>.
8. Селивачев В.И. *Японо-русская война. Петровцы на Путиловской сопке: (Воспоминания батальонного командира)*. Санкт-Петербург, 1905. 22 с. Историк Андрій Ганін виявив у архіві паризьке видання цієї брошури (бл. 1908 р.) під назвою: *Le Régiment de Pétrowsky sur la Colline Poutiloff* (Ганін А. В. *Последние дни генерала Селивачева*. Москва: Кучково поле, 2012, 320 с. (с. 33).
9. Селивачев В.И. Из дневников. *Красный архив*. 1925. Т. 2. С. 104—132; Т. 3. С. 138—174.
10. Селивачев В.И. *Дневник*. 1901—1914. Москва, 2019. 608 с.
11. Скоропадський Павло. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918*. Київ; Філадельфія, 1995. 495 с.
12. Игумен Андроник (Трубачёв). *Обо мне не печальтесь... Жизнеописание священника Павла Флоренского*. Москва: Совет Русской Православной Церкви, 2007. 152 с.
13. *Микола Федорович Сумцов (1854—1922): Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794, 1876—1921 рр.* / Упоряд. І. О. Іваницька, О. Д. Катруха. Київ, 1965. 137 с.
14. Зуб Едуард. Парк имени Кирилла, Мефодия и... Артема. *Вечерний Харьков*. 2007. 24.10. URL: <http://www.vecherniy.kharkov.ua/news/16630/>.
15. Пучков А. Олексій Селівачов. *АНТ: Вісник археології, мистецтва, культурної антропології*. Київ, 2003. Вип. 10—12. С. 119—120.
16. Пучков А. «Кстати, подумайте, не можете ли помочь...»: Письма М.О. Гершензона и два философские трактата Алексея Фёдоровича Селивачёва (1912—1919 гг.). *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. праць ІПСМ АМУ*. Київ: Вид. дім А+С, 2006. Вип. 3. Ч. 2. С. 170—174.
17. Puczkow A., Marczenko Ju. Alexy Seliwaczew — wileński nauczyciel Michała Bachtina. *Znad Wilii*. Wilno. 2013. № 4 (56). S. 104—110.
18. Пучков А., Марченко Ю. Алексей Фёдорович Селивачёв, виленикий учитель Бахтина. К становлению отечественной культурологи. *Никоновские чтения. Т. I. Актуальные вопросы культурологии и искусствоведения*. Чебоксары, 2016. С. 259—264.
19. Селивачёв А. Георг Фридрих Даумер. История одной души. *Вопросы философии и психологии*, 1916. № 135. С. 329—355.
20. Селивачёв А. Психология юдофильства. В.В. Розанов. *Русская мысль*. 1917. Кн. 2. С. 40—64. Передрук у збірнику: «В.В. Розанов: Pro et contra. Книга 2». Санкт-Петербург, 1995. С. 223—239.
21. Селивачёв А. Значение силлогизма. Посвящается М.М. Бахтину. Оpubліковано у праці: *Пучков Андрей*. «Кстати, подумайте, не можете ли помочь...»: Письма М.О. Гершензона и два философские трактата Алексея Федоровича Селивачёва (1912—1919 гг.). *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології*. Київ: Видавничий дім А+С, 2006. Вип. 3. Ч. 2. С. 170—174.
22. Селивачёв А. Учение об условном бессмертии (кондиционализм). Посвящается М. Мясоедовой. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з*

- мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Київ: Видавничий дім А+С, 2006. Вип. 3. Ч. 2. С. 174—192.
23. Бахтин М. Искусство и ответственность. *День искусства* (Невель). 1919. 13 сентября.
 24. Селівачов М. *Після війни...: Спогади*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК, 2015. 592 с.
 25. Будник Андрій. Художник українських енциклопедій Роман Олексійович Селівачов (1914—1995). *Сучасні проблеми художньої освіти в Україні: зб. наук. праць*. Київ: ІПСМ НАМ України, 2016. 272 с.
 26. *Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника*. Киев, 1992. 288 с.
 27. Перевальський В. Роман Селівачов. *Вісник археології, мистецтва, культури «Ант»*. 2000. № 4—6. С. 102.
 28. Михайло Селівачов. *Бібліографічний покажчик*. Ред.-упоряд. К. Максимович. Київ: Ант, 2006. 104 с.: іл.
 29. Клименко Олесь. Образотворчість Романа Селівачова. *Образотворче мистецтво*. Київ. 2007. № 3. С. 84—85.
 30. Клименко Олесь. Іконопис Романа Селівачова. *Вісник археології, мистецтва, культурної антропології «Ант»*. 2008. № 19—21. С. 189—190 (без підпису).
 31. Дундяк Ірина. Скарби душі — від Романа Селівачова. *Образотворче мистецтво*. Київ. 2013. № 2. С. 105.
 32. Симонова Алёна Викторовна. *Византийские традиции в современных росписях православных храмов Украины (конец XX — начало XXI вв.)*. Дис... канд. искусств. Харьков, 2015. 198 с.
 33. Рублевська Роксана. Роман Селівачов: «Мистецтво ікони має бути ширим, живим, експресивним». *Art Ukraine*, 2016. № 4. URL: <http://artukraine.com.ua/a/roman-selivachov-mistecno-ikonu-maye-butishchyrum-zhyviv-exprsivnim/#.XCoo9tIzbc>.
 34. Дундяк И. Новые храмы Киева — храм святой Татьяны. *Питанні мастацтвазнаўста, этналогіі і фалькларыстыкі*. Минск, 2016. Выпуск 21. С. 311—316.
 35. Дундяк І. *Українське церковне малярство другої половини XX — початку XXI століть*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2019. 408 с.
- The Russian State Archive of Literature and Art*. Foundation 660. List. F. 660. Op. 1. Systematization sections of the inventory. Correspondence of members of the Society, their relatives and other persons with the Society. Storage unit. F. 660. Op. 1. Unit hr 953. Code: F. 660. Op. 1. Unit hr 953 [in Russian].
- Monuments of Kaluga. 4 generations of a family. Access mode: Retrieved from: [#](https://opk2.fosite.ru/wiki/196198_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8/544904_4_%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D0%B8?fbclid=IwAR01P8jX4Q3NhAPczlWIryGovYBUf862TFQwykKgyhv-ZTo8klW2bzYI6iE?fbclid=IwAR01P8jX4Q3NhAPczlWIryGovYBUf862TFQwykKgyhv-ZTo8klW2bzYI6iE) [in Russian].
- For a Help to Women Students* (1901). Moscow: Typo-lithogr. T-va I.N. Kushneryov and Co. Information is duplicated in the book: Tonchu, E. (2004). *Russia. Women's fate. Century XXI*. 528 p. (pp. 395—396). Moscow [in Russian].
- Antonova, M.S. (2019). Record of N.V. Gogol in the album of I.P. Postnikov: on the issue of attribution and interpretation. *Philology: scientific researches*, 2, 73—77. DOI: 10.7256 / 2454-0749.2019.2.29424 Access mode: Retrieved from: https://nbpublish.com/library_read_article.php?Id=29424 [in Russian].
- Tsyavlovsky, M.A. (1951). *Annals of the life and work of A.S. Pushkin* (Vol. 1, p. 190). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. Cit. after: Shcherbachev O.V. Under the sign of the sun and sword. To the 500th anniversary of the Shcherbachevs. Retrieved from: <http://www.mtu-net.ru/sherbach/stats/starandsword.zip> [in Russian].
- Selivachev, V.I. (1905). *Japanese-Russian war. Petrovtsy on Putilovskaya hill: (Memoirs of the battalion commander)*. St. Petersburg [in Russian].
- Selivachev, V.I. (1925). From the diaries. *Red archive* (Vol. 3).
- Selivachev, V.I. (2019). *A Diary. 1901—1914*. Moscow [in Russian].
- Skoropadsky, Pavlo. (1995). *Memoirs. The end of 1917—December of 1918*. Kyiv; Philadelphia [in Russian and Ukrainian].
- Abbot Andronik (Trubachev). (2007). *Don't be sad about me ... Biography of the priest Pavel Florensky* (P. 96). Moscow: Council of the Russian Orthodox Church [in Russian].
- Nicholas F. Sumtsov (1854—1922) (1965): *Description documentaries from personal fund number 794, 1876—1921*. 137 p. (P. 88, pos. № 1040). Kyiv [in Russian and Ukrainian].
- Zub, Edward. Park named after Cyril, Methodius and... Artem. *Evening Kharkov*. 2007.24.10. Access mode: Re-

REFERENCES

- Center for genealogical research. Electronic resource. Access mode: Retrieved from: <http://rosgenea.ru/?alf=18&serchatal=%D1%E5%EB%E8%E2%E0%F7%E5%E2&r=4> [in Russian].
- Koretsky, V.I. (1959). Zemsky Council of 1575 and the staging of Simeon Bekbulatovich «The Grand Prince of All Russia». *Historical archive*, 2, 148—156. Access mode: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1560-1580/Zemsk_sobor_1575/text.htm. [in Russian].

- trieved from: <http://vecherniy.kharkov.ua/news/16630/> [in Russian].
- Puchkov, A. (2003). Oleksiy Selivachov. *ANT: Massanger of archeology, art, cultural anthropology* (Vol. 10—12, pp. 119—120). Kyiv [in Ukrainian].
- Puchkov, A. «By the way, think about whether you can help ...»: Letters from M.O. Gershenzon and two philosophical treatises by Alexei Fedorovich Selivachov (1912—1919). (2006). *Contemporary problems of study, restoration, preservation of cultural heritage: Anthology of Scientific Works* (Vol. 3, part 2, pp. 170—174). Kyiv: Publishing House A+C [in Russian].
- Puczko, A., & Marczenko, Ju. (2013). Alexy Seliwaczew — wileński nauczyciel Michała Bachtina. *Znad Wilii*, 4 (56), 104—110. Wilno [in Polish].
- Puchkov, A., & Marchenko, Yu. (2016). Alexei Fedorovich Selivachev, Vilnius' teacher of Bakhtin. Towards the Formation of Domestic Cultural Studies. *Nikonov' Readings. Actual issues of cultural studies and art history* (Vol. I, pp. 259—264). Cheboksary [in Russian].
- Selivachev, A. (1916). George Friedrich Daumer. The history of one soul. *The questions of philosophy and psychology*, 135, 329—355 [in Russian].
- Selivachev, A. (1917). The Psychology of Judophilia. *Russian thought*, vol. 2, pp. 40—64. Reprint in the anthology: V.V. Rozanov. *Pro et contra. Volume 2*. St. Petersburg, 1995. Pp. 223—239 [in Russian].
- The meaning of syllogism. Dedicated to M.M. Bakhtin. (2006). Published by: Andrey Puchkov. «By the way, think, can you help ...»: Letters from M.O. Gershenzon and two philosophical treatises by Aleksey Fedorovich Selivatchev (1912—1919). *Contemporary problems of study, restoration, preservation of cultural heritage: Anthology of Scientific Works* (Issue 3, part 2, pp. 170—174). Kyiv: Publishing House A+C [in Russian].
- The doctrine of conditional immortality (conditionalism). Dedicated to M. Myasoedova (2006). *Contemporary problems of study, restoration, preservation of cultural heritage: Anthology of Scientific Work* (Issue 3, part 2, pp. 174—192) [in Russian].
- Bakhtin, M. (1919, 13 september). Art and responsibility. *Art Day* (Nevel) [in Russian].
- Selivachev, M. (2015). *After the war ...: Memories*. Kyiv: Center for Monuments of the NAS of Ukraine and UTOPIK [in Ukrainian].
- Budnik, Andrew. (2016). Designer of Ukrainian Encyclopedias Roman Selivachov (1914—1995). *Contemporary Problems of Art Education in Ukraine: Coll. Scientific works* (Pp. 160—180). Kyiv [in Ukrainian].
- Essays on the history of the Kyiv-Pechersk Lavra and the Reserve (1992). Kyiv [in Russian].
- Perevalsky, V. (2000). Roman Selivachov. *Massenger of Archeology, Art, Culture «Ant»*, 4—6, p. 102 [in Ukrainian].
- Maximovich, K. (2006). Mikhaylo Selivachov. Bibliographic Index. Edition of the journal «Ant» [in Ukrainian].
- Klymenko, Oles. (2007). The imagery of Roman Selivachev. *Fine Arts*, 3, p. 84—85. Kyiv [in Ukrainian].
- Klymenko, Oles. (2008). The icon painting of Roman Selivachov. *Massenger of Archeology, Art, Cultural Anthropology «Ant»*, 19—21, p. 189—190. Kyiv [in Ukrainian].
- Dundyak, Irina. (2013). Treasures of the soul — from Roman Selivachov. *Fine Arts*, 2, p. 105. Kyiv [in Ukrainian].
- Simonova, Alena Viktorovna (2015). Byzantine traditions in contemporary murals of Orthodox temples of Ukraine (end of XX — beginning of the XXI century). Diss... Cand. Arts (Pp. 33—34, 115, 172, 178, 231, 240, 298). Kharkov [in Russian].
- Rublevska, Roxana. (2016). Roman Selivachov: «The art of the icon must be sincere, lively, expressive». *Art Ukraine*, 4. Access mode: Retrieved from: <http://artukraine.com.ua/a/roman-selivachov-mistecno-ikony-maye-buti-shchyrmyzhviv-expresvnm/#.XCoo9tIzbc> [in Ukrainian].
- Dundyak, I. (2018). New temples of Kiev — St. Tatiana's temple. *Issues of art criticism, ethnology, folklore studies* (P. 313). Minsk [in Russian].
- Dundyak, I. (2019). *Ukrainian Church Painting of the Second Half of the Twentieth — Early Twentieth Centuries* (P. 311, 329). Ivano-Frankivsk: State Higher Educational Institution «V. Stefanyk Precarpathian National University» [in Ukrainian].